

EÇMİYAZIN'DE KRİMYAN'IN KATOGİGOSLUK DÖNEMİ VE OSMANLI-EÇMİYAZIN İLİŞKİLERİNİN BOZULMASI

*Ali ARSLAN**

Ermenilerin en eski kutsal merkezi olan Eçmiyazın, 1583'te Osmanlı Devleti'nin eline geçmesiyle birlikte, ilişkilerde yoğunluk artmış ve Eçmiyazın Katogigosları artık Osmanlı yönetimi tarafından belirlenmeye başlamıştı. 1828 tarihinde Eçmiyazın'ın Rusya'nın eline geçmesine kadar, Katogigosların tayini Eçmiyazın Katogigosluğu'ndaki din adamlarının teklifi, İstanbul'daki altı cemaat tabir olunan Ermenilerin tasvibi ve padişahın tasdiki ile gerçekleşiyordu. Manevî olarak pek çok Osmanlı vatandaşı Ermeni'nin tabii olduğu Eçmiyazın Katogigosluğu'nun iç işlerine Osmanlı yönetimi müdahale etmediği gibi katogigos ve onun temsilcilerinin Osmanlı ülkesinde serbestçe faaliyet göstermelerine de müsaade etmişti.

Ancak, Rusya'nın 1836'da yaptığı düzenleme ile Eçmiyazın Katogigosu'nun Rus Çarı tarafından atanmaya başlaması ve Katogigosluğun bütün faaliyetlerinin bir Rus memurunun onayıyla yürürlüğe girmesi dolayısıyla Osmanlı yönetimi artık Eçmiyazın Katogigosluğu'na şüpheyle bakmaya başlamıştı. Osmanlı yönetimi, Eçmiyazın yerine, Ermenilerce kutsal sayılan Sis ve Ahtamar katogigosluklarını ön plana çıkarmaya başlamış fakat muvaffak olamamıştı¹.

* Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Eçmiyazın Katogigosluğu'ndaki statü değişimleri ve Türk-Rus mücaeleri için bakınız; Ali Arslan, "Eçmiyazın Katogigosluğu'nun Osmanlı Denetimi ve Rus Kontrolündeki Statüsü", *Kafkas Araştırmaları* II, İstanbul 1996 s. 39-50; Ali Arslan, "Rusların Güney Kafkasya'da Yayılmasında Ermeni Eçmiyazın Katogigosluğu'nun Rolü", *Kafkas Araştırmaları* II, İstanbul 1996, s. 19-38.

Tanzimat döneminde Eçmiyazın Katogigosluğu ile ilişkilerin tekrar düzelmeye başladığını ve İstanbul Patrikliği'ne bağlı kiliselerde ayinlerde Eçmiyazın Katogigoslarının adlarının anılmasına karar verildiği görülmektedir. Bu ilişkiler İstanbul eski Patriği Metyus'un katogigos seçilmesi ile daha da gelişmişti. 1860'lı yıllarda Osmanlı yönetimi bir taraftan Sis Katogigosluğu'nun etkisini arttırmaya çabalarırken, diğer taraftan da Eçmiyazın'le ilişkileri çok iyi düzeyde götürmeye çalışmaktadır. Hatta 1862'deki Ermeni Milleti Nizamnamesini hazırlarken, İstanbul Patrikliği'nin bir görevinin de Eçmiyazın kilisesinin usul ve dinî geleneklerine sadık kalması konusu olduğunu kabul ediyordu. Fakat, Eçmiyazın Katogigosu'nun İstanbul'a bir vekil tayin etmesi konusundaki teklifi reddederek, Rus idaresi altındaki katogigosluğa karşı tam güveni olmadığını göstererek Sis Katogigosluğu'nun doğrudan Babıâli ile muhatap olmasını kararlaştırıyordu.

Osmanlı yönetimi, Eçmiyazın Katogigosluğuna maddi yardımlarda bulunduğu gibi, Eçmiyazın Katogigosları da Osmanlı yönetimi ile rahatça diyalog kurabiliyorlardı. Katogigoslukla ilişkiler o kadar iyi bir durumda idi ki, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda İstanbul Ermeni Patrikliği, Bulgarlara verilene benzer Doğu Anadolu'da Ermenilere imtiyazlar tanınmasını sağlamak için Katogigosluğun Rus Çarı nezdinde teşebbüste bulunmasını isterken, Eçmiyazın bu teklifi reddetmiştir.

1891'de ölen Katogigos I. Makarios Rusya'ya kesinlikle güvenilmemesini, Osmanlı Devleti'ne sadık kalınmasını istemiş, Osmanlı'nın da Ermenilere iyi davranmasını talep etmişti. I. Makarios'tan sonra Eçmiyazın Katogigosluğu'na Osmanlı'nın istemediği Krimyan'ın seçilmesi ve büyük devletlerin ıslahat için Osmanlı Devleti'ne baskı yapması üzerine Katogigosluk ile ilişkiler bozulmuştur².

1- Krimyan'ın Katogigosluğa Tayininden Sonra Kafkasya'da Türkiye Aleyhine Yapılan Hazırlıklar

Krimyan'ın Eçmiyazın Katogigosluğu görevine başlamasından sonra yeni bir döneme girildiği belirgin bir hal almıştı. Osmanlı Devleti'nden Rusya'ya giden bazı Ermeniler ile Rus idaresinde yaşayan Ermenilerin savaş için hazırlıklara başladığı haberleri İstanbul'a gelmeye başlamıştı. Tiflis Osmanlı

² Ali Arslan, "Eçmiyazın Katogigosluğu'nda Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü" Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (İstanbul Üniversitesi, 24-25 Mayıs 2001), İstanbul 2001, s. 55-66.

Başkonsolosunun ifadesiyle "**merkez-i fesad-ı Ermeniyen olan**" Tiflis şehrinde buraya daha önce Anadolu'dan gelip Ermeni davası için çalışanlar, Tiflis'te bulunan Osmanlı Ermenilerini Osmanlı aleyhine döndürmek için bütün mesailerini harcamaya başlamışlardı. Her Ermeni'nin lüzum gördüğü silah vesaireyi elde etmeye başladığı Rus ordusu mensubu Ermenilerin fırsat buldukça "**fişenk sirket ve idhar**" etmekte olduğu, Eçmiyazın Katogigosu Krimyan'ın teşebbüslerini "**ıcrasını müteakip**" emir verileceği, bundan dolayı Eçmiyazın Katogigosluğu'ndan "**alınacak talimata göre hareket edilmek lazım geleceği ve Rusya hükümetinin dahi bu tarzda düşündüğü şeklinde bir neşriyat**" yapıyordu³

Daily Chronical gazetesine göre; böyle bir havanın oluşması ve Anadolu'ya mücavir vilayetlerde mütemekkin Ermenileri "**huzur ve asayişçe**" ifsada yol açmasının sebebi Krimyan'ın Eçmiyazın'de ikamet etmekte olmasıdır. Bundan dolayı mahalli Rus memurlarının yaptıkları ihtar üzerine Krimyan'ın Eçmiyazını terk etmek mecburiyetinde kaldığını belirten Daily Chronical gazetesi, "**Rusya memurlarının Rusya hükümetiyle Osmanlı Devleti aleyhine ika'-i şurut ve fesada çalışan Ermeni müfsitleri teskin için Krimyan'ın gereği gibi gayret göstermediğinden şüphe etmek de haklı görünüyorlar**"⁴ demektedir.

Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin Rusya'daki diplomatlarından Eçmiyazın'ın faaliyetleri hakkında gelen bilgiler hiç te iç açıcı değildi. 1895 İlkbaharında Kafkasya'da Eçmiyazın önderliğinde bir harekete başlandığı ortaya çıkıyordu. "**Eçmiyazın Ermeniler için ruhanî merkez olmakla beraber aynı zamanda bir ihtilal merkezi olduğu**", Ermeni hareketi için silah alınmak amacıyla çeşitli yollarla temin edilen paraların burada toplandığı biliniyordu. Ayrıca, "**fedailik arzusunda**" bulunanların 1 Mayıs 1895 tarihinde "**silah altına gelmeleri**" Eçmiyazın Katogigosluğu'ndan bildirilmiş ve bu seferki hareketin Celâli Aşireti üzerine yapılması kararlaştırılmıştı. Bu arada, Batum'da gizli bir silah deposu kurulmuş olup, müracaat eden Ermeni fedailere bir Kafkasya kaması ve bir Amerikanvari Rovelver verildiği haber alınmıştı. Talim yapma yeri olarak da Van'ın Müküs kazasındaki sapa bir yerde olan Akkilise seçilmişti.

Rusya hakimiyetindeki topraklarda çeteciliğe hazırlananlar Türkiye'ye şu üç yoldan gizli olarak gönderiliyordu; 1-Kars yolu ile Sarıkamış'tan Aleşkir'e.

³ 4 Rebiulahir 1312 (5 Ekim 1894) tarihiyle Tiflis Başşehbenderliği'nden varid olan tahrirat: **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Yıldız Sadaret Hususi**, Dosya No: 15.R.1311(26 Ekim 1893), İç No: 282/317-1, 2, 3.

⁴ Daily Chronical gazetesinde 30 KS 95 tarih "Ermeni Meselesi" başlıklı yazının tercümesi; **Yıldız Sadaret Hususi**, Dosya No: 320, Ev: 3346, İç No: 1, 3, sıra 101.

2-Gari'den Gümrü ve Zeylan yolu ile Van vilayetindeki Ardaş'a. 3-Kars yolu ile Kagızman'dan Toprakkale'ye⁵.

Ermeni çetelere silah temininde de Eçmiyazın Katogigosluğu'nun etkin rol oynadığı görülmektedir. 1895 Haziranında, Ermeniler tarafından Eçmiyazın'da toplanan 100.000 Ruble silah satın alınmak amacıyla Katogigos Krimyan tarafından Londra'ya gönderilmişti. Bu satın alınacak silahların Rusya'dan Anadolu'ya veya Rusya-İran yoluyla Türkiye'ye sokulacağı haber alınmıştı. Bu arada, Rus yetkililerin bu Ermeni silahlarından haberdar oldukları, hatta "**sandık numaraları**"nı da bildikleri ve silahlar geldiğinde "**el konulmak üzere emirlerin verildiği hususunda emin kaynaklardan haber alındığı**" Tiflis'teki Osmanlı diplomatlarınca Osmanlı Hükümeti'ne bildirilmişti⁶.

2- Osmanlı Devleti'nde Eçmiyazın Katogigosluğu'na Bağlanan Olaylar ve Osmanlı'nın Tedirginliği

Krimyan'ın Katogigosluk merkezine gitmesinden sonra, Osmanlı Devleti'nde cereyan eden Ermeni olaylarının Eçmiyazın'le bağlantısı olduğunun Osmanlı vesikalarına yansıdığını görüyoruz. 1893 yılı sonunda, gelecek "**zemheride yeni birtakım hareket-i fasidenin icrasının gerçekleştirileceği**" ve meydana gelecek olayların dışarı ile bağlantısı olduğunu Sadrazam tarafından belirtmektedir. Bunlardan birisi Sivas ve Ankara'daki şubelerine talimat gönderen Atina'daki Ermeni Cemiyeti, diğeri ise Ermeni Eçmiyazın Katogigosluğu Osmanlı Devletine gönderdiği şahıslardı. Şöyle ki 1893 yazında Eçmiyanin'den gelen ve Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilere hitaben yazılmış "**birtakım talimat-ı fesadiyeyi**" taşıyan dört Ermeni gelmişti. Bu dört Ermeni'nin isim eşkal ile uğrayacakları yerlerin tespit ve taşıdıkları evraklarla beraber tutuklanarak cezaya çarptırılmaları için ilk önce bulunmaları

⁵ 11 Nisan 1895 tarihinde St. Petersburg Osmanlı Büyükelçiliği'nin isteği üzerine yapılan ve Poti Konsolosu Hikmet Bey'in 26 Nisan 1895 tarihinde St. Petersburg Osmanlı Büyükelçisi Hüseyin Hüsnü Paşa'ya gönderdiği yazı; HNA, Endikatör: S-III, Karton no: 297 D. 26, iç no: 28, Ev 13741/99 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**(OBE), cilt 29, İstanbul 1991, s. 416).

⁶ Sadareten Padişaha gönderilen 24 Zilhicce 1312 (18 Haziran 1895) tarihli tezkire; **Yıldız Sadaret Hususi**, Dosya no: 330, sro no: 124, iç no: 1, 2, ev. no: 5048; 15 Haziran 1895 tarihinde Tiflis Başşehbenderi Esat Bey'den Hariciye Nezareti'ne gönderilen tahriratın tercümesi; HNA, endikatör: MT, Karton, 777, Ev. no: 1355(OBE, Cilt 30, İstanbul 1991, s. 226-227).

muhtemel Kayseri ve Burgaz mutasarrıflıklarına, daha sonra da icap eden diğer vilayetlere emirler gönderilmişti⁷.

Eçmiyazın Katogigosu'nun Anadolu'daki Ermeni murhasalarına hitaben yazdığı evrakı getirenlerden Strak isimli şahsın Kayseri'ye geldiğinin haber alınması üzerine üzeri ve hanesi aranmış fakat bir şey bulunamamıştı. Daha sonra, Strak'ın Sivas'a gittiği ve bu şahsın bütün e'fal ve hareketinin dikkatle izlenmesi gerektiği Ankara Vilayeti'nden Sivas'a bildirilmişti. Sivas Vilayeti de, Strak'ın Sivas'a geldiğine dair bir bilgiye ulaşamadıklarını Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş ve Kayseri Mutasarrıflığı'na verilecek tebligat ile Strak'ın "**her nereye gider ise arkasından hafiyen takip ettirilmesi**" gerektiğine işaret etmişti. Bu hususta, Sadaret'ten Zaptiye Nezareti vasıtasıyla gerekli tedbirlerin alınması için de Kayseri Mutasarrıflığı'na da yazılar yazılmıştı.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenileri yönetim aleyhine harekete geçirmek için faaliyet gösteren ve gösterecek şahısların "**ahval ve hareketi taht-ı nazar-ı dikkate tutulmasının tabii**" olduğunu kabul eden Osmanlı yönetimi, gerek Stark'ın gerekse bu gibi "**eşhas-ı muzır ve maznunanın bir mahalden diğer bir mahalle aziminde gideceği ve uğrayacağı mahaller hükümetlerine derhal malumat verilme**"sine; gidecekleri mahalle girişlerine kadar münasip vasıtalarla "**suret-i hafiyede bütün hareketlerinin takip edilmesinin münasip olacağı**"na ve Ermenilerin yaşadığı vilayetlere "**talimat-ı hafiyeye**" gönderilmesine karar vermişti⁸. Bu çerçevede Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Sivas, Diyarbakır, Kastamonu, Konya, Hüdavendigâr, Adana, Halep, Suriye, Ankara vilayetleriyle İzmit ve Kudüs mutasarrıflıklarına şüpheli şahısların "**suret-i hafiyeye**"de takip edilmeleri tavsiye edilmişti⁹.

Osmanlı yöneticilerinin Krimyan'ın Katogigos seçiminden itibaren Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler arasında hadiseler çıkmaması için alınmaya çalışılan tedbirlere rağmen, Eçmiyazın Katogigosluğu'nun Ermenileri harekete geçirmede başarılı olduğunu görüyoruz. Mesela, Yozgat Hadiseleri, İngiltere'nin Ankara Konsolosu'nun teşviki yanında, "**Eçmiyazın Katogigosluğu'ndan**

⁷ Sadrazam Cevat Bey'den Mabeynbaşkitaletine yazılan 9 KE 1309/ 12 Cemadiyü'l-ahir 1311 (21 Aralık 1893) tarihli Tezkere; **Yıldız Sadaret Hususi**, Dosya No: 12, C.1311, İç No: 2128/61.

⁸ 29 KE 1309 (10 Ocak 1894) tarihli mazbata; **BEO, Mühimme Kalemi, Muzır Kar.** Sh. Ev.1261, iç no: 655 (OBE, c.17, İst. 1989, s.493).

⁹ Bu tavsiye için bkz; **BEO, Mühimme Kalemi, Muzır Kar:** sh. Ev. 1261, iç no: 255 (OBE, c. 17, İst. 1989, s.492).

gönderilen bir rahip tarafından vakt-i ilan-ı tebligat üzerine zuhura geldiği" yapılan tahkikat neticesinde tespit edilmişti¹⁰.

Krımian'ın Katogigos olmasından sonra, Osmanlı idaresindeki Doğu Anadolu'da büyük bir propaganda ya girilmişti. Şöyle ki, "güya Ermenistan'ın teşkil olunduğu" ve Krımian ile Mikail Dofsirin 150 000 askerle Kars'a gelerek "emre intizar üzere buldukları ve Trabzon'a çıkacakları" hakkında Erzurum Ermeni Murahhasına bir telgraf geldiği şeklinde propaganda yapılmaya başlanmıştı. Ayrıca, bu durumun köylü-şehirli kadın, erkek ve çocuk bütün Ermenilere duyurularak "tüfenk omuz" denildiği hakkında Kıgı Kazası Hestek Bucağı Müdür Muavini Haçatur ile Seftok Köylü bir Ermeni'nin beraberinde biri Kıgılı Anturadiyan diğeri ise imzasız iki mektup Osmanlı mahalli yöneticilerince ele geçirilmişti. Bu faaliyetleri yapanların, Ermeni ileri gelenleri ile Murahhas vekili Rahip Arsenakis Efendi tarafından korundukları, özellikle bu rahibin bölgede kalmasının sakıncalı olduğu Erzurum Valisi Hakkı Paşa tarafından bildirilmişti¹¹.

Yine Doğu Anadolu'da Van'da Ermeniler arasında hareketlenme baş göstermiş, Krımian ile buradaki Ermeni din adamları arasındaki ilişkiler Ermeni isteklerini elde etme yönündeki faaliyetler noktasında hızlanmıştı. Bu çerçevede, Van Ermeni Murahhaslığı memurlarından birinin Katogigos Krımian'a gönderdiği mektup Osmanlı yöneticilerince ele geçirilmişti¹².

Ermenilerin çetelerin talimini sağlamak üzere, Van'ın Müküs kazası dahilindeki Osmanlı Ermenilerince eskiden beri ziyaret edilen Akkilise denilen manastırın gözden uzak ve çok sarp bir yer olması dolayısıyla seçildiği, hatta Ermenilerin "Mayzik" yani peder dedikleri Krımian'ın da burayı ziyaret ettiği bir Ermeni tarafından itiraf edilmişti¹³. Ancak, Krımian'ın Katogigos unvanıyla buraya gittiği pek mümkün görünmemektedir.

¹⁰ Yozgat Heyet-i Tahkikiye Reisinin 4 Nisan 1310 (16 Nisan 1894) tarihinde Sadarete gönderdiği tezkire; BEO, Mühimme Kalemi A- Yozgat-Erzurum, No. 18, K.15 Ev.24 (OBE, 19, İst. 1989, s. 127).

¹¹ Erzurum Valisi Hakkı Paşa'dan Sadarete 9 Ağustos 311 (21 Ağustos 1895) tarihinde gönderilen tezkere; BEO, Mühimme Kal. A Papazlar, Kar. 36. Ev. 6119.

¹² HNA, Endikatör: MT Karton 788. Ev. no: 968(OBE, Cilt 34, İstanbul 1992, s. 222).

¹³ HNA, Endikatör: S.III, Karton no: 297 D. 26, iç no. 28, ev 13741/99(OBE, 29, İstanbul 1991, s. 416).

3- Katogigos Krımian'ın İran, Romanya ve Bulgaristan'daki Faaliyetleri

Krımian sadece Osmanlı topraklarında değil, Grogoryan Ermenilerin yaşadığı diğer ülkelerde de Ermeniler lehine girişimlerde bulunuyordu. Bu ülkelerden biri İran'dı. 1895 tarihinde, Eçmiyazın tarafından biri Osmanlı tebasından, diğeri ise Rusya tebasından iki rahib "memûren" Tebriz'e gönderilmişti. Bunlardan Osmanlı vatandaşı olan Selâmis'te Katolik ruhbanlar tarafından Ermeni çocukları için bir okul açma iznini alma, diğeri ise Maku'daki bir kilisede korunan "kütüb-ı kadim"ın bakımını yapmak olduğu beyan edilmişti. Ancak, bu iki rahibin asıl maksadı, Osmanlı Devleti'nden Rusya'ya göçmüş olan Ermenilerin İran'ın Azerbaycan mahalli hükümeti idaresinde olan Maku'ya yerleştirilmesi hususunda Timur Han ile müzakere yapmaktı. Bu çerçevede, Tebriz Baş Şehbenderliği'nden Hoy'a gelen Rusyalı Rahib Dadyan İran memurları nezdinde Osmanlı Hükümeti aleyhine konuşarak, Muş'tan gelen Ermenilerin Maku'ya yerleştirilmesini sağlamaya çalışıyordu. Bu hususta İran Sadareti'nden Azerbaycan yöneticilerine emir gönderilerek Ermenilerin "teşebbüsât-ı muzırrası"nı engellenmelerini istemişti. Ancak, bazı İranlı memurların ve Azerbaycan Hanı Timur Han'ın bu emri ne suretle telakki edeceğinin "kestirilemeyeceğinden" dolayı gerekli tedbirlerin alınması için Osmanlı'nın Tahran Büyükelçiliği tarafından İstanbul'u bilgilendirmişti¹⁴.

Katogigos Krımian, Romanya, Bulgaristan ve o bölgedeki diğer ülkelerdeki Ermenileri "sükuna" kavuşturmak için "memûriyet-i mahsûsa"sı Mıgırdıç Derunyan'ı Balkanlara göndermişti. Romanya'daki Hocabey'e gelerek Sünne'ye çıkan Derunyan'ın Sünne'den ayrılması mahalli memurlar tarafından istenmişti. Derunyan, doğrudan Romanya Hükümeti nezdinde yaptığı protestodan da bir netice alamayınca Bulgaristan'a hareket etmişti. Derunyan'ın faaliyetine izin vermeyen Romanya yönetimi Kalas ve İbrail'de iane toplayan bir Ermeni'yi de ülkeden kovmuştu¹⁵.

Romanya'dan Bulgaristan'a gelen Rahip Derunyan Ermenilerin oturduğu köy ve kasabaları dolaşmaya başlamıştı. Bunun üzerine harekete geçen Osmanlı Hariciye Nazırı Tefrik Paşa, Bulgaristan Komiseri'ne gönderdiği tezkere ile

¹⁴ 7 Nisan 1311 (19 Nisan 1895) tarihli Sadaret tezkiresi, Yıldız Esas Evrakı, Dos no: kar. XV Hariciye Nezareti'nden Sadarete yazılan 11 TS 311(23 Kasım 1895) tarihli tezkere; HNA, Endikatör: MT, Karton no: 793, Ev. 3932(OBE, cilt 37, İstanbul 1992, s.402).

Derunyan'ın Bulgaristan'dan uzaklaştırılması ve "fesatçı hareketlerine mani olunması" istemişti¹⁶.

4- İngilizlerin Tutumu ve Eçmiyazın Katogigosluğu ile İlişkileri

Osmanlı yönetiminin isteği üzerine, İstanbul'a uğramadan Triyeste üzerinden Rusya'ya hareket eden Krimyan, İngiltere'deki Ermeni Cemiyeti ve Ermeni taraftarı İngilizler arasında büyük kabul görmüştü. Karşılıklı tebrikleşmeleri tespit eden Osmanlı yönetiminin İngiliz-Katogigos ilişkilerini dikkatle takibe başladığı anlaşılmaktadır. Krimyan'ın Viyana'da bulunduğu sırada İngiltere Ermeni Komitesi arasından Agopyan isimli birisinin Osmanlı Devletine "evrak-ı muzırır" sokmak için Krimyan'dan istifade ile Viyana'ya gittiği haberi alınmış, ancak, yapılan araştırmalarda ne Agopyan ne de taşıdığı neşriyat bulunamamıştı.¹⁷

İngiltere'deki Ermeni Cemiyeti'nin Krimyan'a gösterdiği ilgi Katogigos tarafından karşılıksız bırakılmamış ve Katogigos da İngiliz Ermeni Cemiyeti'ne bir tebrik telgrafi göndererek bu cemiyeti tutumundan dolayı kutlamıştı.¹⁸

İngiliz yönetimi tarafından desteklenen Londra Ermeni Komitesi, Osmanlı topraklarında yaşayan "Ermenilerin ıslah-ı ahvali" hususunda Petersburg'a gideceği sabit olan Krimyan'ın Rusya imparatoru nezdinde teşebbüste bulunmasını sağlamak amacıyla, bir Ermeni rahibini, Liverpool-Selanik-Batum üzerinden Eçmiyazın'e bir İngiliz vapuru ile göndermişti¹⁹. Bu rahibin Batum'a çıkması üzerine, İstanbul yönetimi Petersburg Osmanlı sefaretine bir tebligat göndererek, bu hususta Rusların ne düşündüğünü öğrenmek için Rus yönetimi nezdinde teşebbüste bulunulmasını istemişti²⁰.

¹⁶ Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'dan Bulgaristan Komiserine 6 KE 311 (18 Aralık 1895) tarihli tezkere; HNA, Endikatör: MT, Karton: 796, Ev. no.899. Ks. 36, iç no.Z 146. Ev. No: 4079.

¹⁷ Hariciye Nezareti'nden Sadarete yazılan 27 TS 1309 (9 Aralık 1893) tarihli tezkere; HNA, Endikatör: MT, Karton No: 732 (OBE, 16, İstanbul 1989, s. 488)

¹⁸ 17 Nisan 1894 tarihli Daily News'in yazısı; HNA, Endikatör: S-III, Karton: 285, D. No: 8, İç No: 40, Ev. 18224/151 (OBE, 19, İstanbul 1989, s.133).

¹⁹ 5 Haziran 1894 tarihinde Taygan Başkonoloslugundan gelen tezkere, Hariciye Nezaretinden Sadarete 1 Haziran 1310 (13 Haziran 1894) tarihli tezkere; Yıldız Sadaret Hususî, Dosya No: 10 Z 1311, İç No: 1, 2, 3; Dosya: 300/11.

²⁰ Sadrazam Cevat'ın 2 Haziran 1310 (14 Haziran 1894) tarihli tezkere; Yıldız Sadaret Hususî, Dosya No: 10 Z 1311, İç No: 1, 2, 3; Dosya: 300/11.

Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler lehine ıslahat yapılması konusunda tartışmaların yoğunlaştığı bir sırada, İngiltere'deki Ermeni cemiyetlerinin bu aktif faaliyetlerini destekleyenler arasında İngiliz Parlamento ve Kabinesi'nden şahıslar da mevcuttu. Mesela, Londra'daki İngiliz Ermeni Cemiyeti üyelerinin Katogigos Krimyan'ın etrafında bulunduğu bir fotoğrafı ortaya çıkmıştı. Bu fotoğrafta İngiliz parlamenter Mr. Bryce ve Kabine üyesi Mundella ile derneğin başkanlığın yapan İngiliz parlamenter Stevenson da bulunmaktaydı. Ayrıca, Paris'teki benzerine uygun, İngiltere'deki Ermeni Vatanperver Cemiyeti'nin bir temsilcisi olduğu söylenen İskender isimli şahıs da bu fotoğrafta yer alıyordu²¹. İngiliz yönetiminin işbirliği içinde olduğu İngiliz Ermeni Cemiyeti, Osmanlı Ermenileri lehine ıslahat yapılması için Katogigos Krimyan'ı teşvik ve Rusya'nın da bu yolla ikna edilmesine çalışıyordu.

İngiltere'nin desteği Ermenileri ıslahat konusunda teşvikle sınırlı kalmamış, İngiliz memurları Anadolu'da Ermenilerin harekete geçmesi için faaliyete geçmişlerdi. Mesela, Ermenilerin çıkardığı "Yozgat Hadisatı"nda İngiltere'nin Ankara Konsolosu'nun Ankara Ermeni Murahhas vekili vasıtasıyla Yozgat Ermeni "Cemiyet-i Faside"sine yaptığı teşvikatın, Eçmiyazın Katogigosluğu'ndan gelen tebligat ile birlikte esas sebepleri teşkil etmişti²².

5- Krimyan'ın Peder-i Ruhanî Olarak Osmanlı Ermenilerine Nüfuz Çabası

Eçmiyazın Katogigosluğu'ndaki tavır değişikliğinin, Eçmiyazın Katogigosluğu'nun Osmanlı Ermenilerinin en yüksek Ermeni Patrikhanesi'yle ilişkilerinde de değişikliğe sebep olduğu görülmektedir.

Eçmiyazın Katogigosluğu 9 Mart 1310/21 Mart 1894 tarihli "kontak" denilen bir evrakı İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne göndermişti. Bu yazıda; 1893 Eylülünden itibaren özellikle Muş ve Bayazıt bölgelerinden yaşanan "kaht u gula ve açlık" sebebiyle buralarda yaşayan Ermenilerin mera ve tarlalarını "yüzüstü" bırakarak aileleriyle beraber Rusya'ya göç ettikleri belirtiliyordu. Kürt aşiretlerinden "teşkil olunan asker bölükleri" tarafından eziyet edilip ellerindekilerin "gasp ve garet" edildiği iddia edilen muhacir Ermenilerin, Rus yöneticiler tarafından sınırdan, geri gönderilmesi halinde "telef olacakları" kaygısıyla, 1894 baharına kadar Rusya'da

²¹ Londra Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne 15 TS 96 tarihinde gönderilen tahrirat; Yıldız Sadaret Hususî, Dosya No: 19 CA 1311, İç No: 1786, 285/441-2.

²² BEO, Mühimme Kalemî, A- Yozgat- Erzurum, No: 18, K. 15, Ev. 24.

ikametlerine müsaade etmişlerdi. Rusların bu izni vermesinde Eçmiyazin Katogigosluğu'nun araya girmesinin rolü olmuştu. Ayrıca, Eçmiyazin Katogigosu Krimyan, Ermeniler'in kıtlık dolayısıyla perişan olmalarının önüne geçilmesi için, Osmanlı padişahlarının "merhamet ve şefkatini" kazanmak gayesiyle, İstanbul Patrikhanesi'nin gerekli arzda bulunarak "vesat ve istirham etmelerini Cemaatin Peder-i Ruhanîsi sıfatıyla tavsiye" etmişti. Bölgede yaşanan kıtlık yüzünden, Ermenilerin yaşadıklarından haber alamadıklarını belirten Krimyan, bu hal hakkında İstanbul Patrikhanesi'nin bulunduğu mevkiye de dikkat çekerek, "Memalik-i Osmaniyede meskun Ermenilerin alehtlak hallerini bize muttali' etmenizi ehemmiyetle arzu ediyoruz" demişti.

Rusya'ya göçün faydası olmadığını, hicret edenlerin bizzat bunu anladıklarını ve "ziraat için hali ve fazla yer" olmadığını belirten Krimyan, Osmanlı yönetiminin kıtlık çekenlere yardım yapıp yapmadığı hususunda bilgi sahibi olmadıkları gibi, "sefil ve mazlum" Ermenilerin hallerinin "islahi zımnında Devlet-i Osmaniy'e'nin ne tedbir tezekkür buyurmakta olduğuna dair" malumatlarının da bulunmadığını ifade ederek, bunların tafsilatlıca kendilerine "bildirilmesini" İstanbul Patriği'nden "talep" etmişti. "Her ikimiz mahzun cemaatimize mümkün mertebe muavenet edelim... Çoban-ı mesulü bulunduğumuz Ermeni cemaatinin sefalet ve ihtiyacı karşısında" kayıtsız kalmayalım diyen Krimyan, İncil'deki "hakir biraderlerden birisine bir fazilet icra ettiniz bana etmiş oldunuz" sözlerine atıf yaparak, manevî olarak da İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin harekete geçmesinin gerekliliğine işaret etmişti²³.

Eçmiyazin Katogigosu'nun Peder-i Ruhanî olarak Osmanlı sınırları dahilindeki "Ermenilerin halleri hakkında malumat talebi"ni içeren mektubu Patrikhane Meclisi'nde okunmuş, ancak Katogigos'un başka bir ülkede bulunması ve yabancı devlet vatandaşı olması dolayısıyla "teb'a-i Devlet-i Aliyye'den olan Ermenilerin işlerine karışma hakkı olamayacağı ve kendisine "resmen" malumat verilmesine yer bulunmadığına karar" verilmişti. Yalnız "bera-yı ma'lumat" mektubun tercümesinin Osmanlı yönetimine takdim edilmesine karar verilmişti. Bu durum, Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından Sadarete de bildirilmişti²⁴.

²³ Eçmiyazin Katogigosluğu'nun 9 Mart 1310 (21 Mart 1894) tarihli "Kontak"ının tercümesi için bkz; Yıldız Sadaret Mütenevvia, Dosya No: 8 L. 1311 (14 Nisan 1894), No: 93/45, Ev.803/8196.

²⁴ Adliye ve Mezahib Nezaretinin 2 Nisan 1310 (14 Nisan 1894) tarihli tezkeresi, Yıldız Sadaret Mütenevvia, Dosya No: 8 L. 1311, No: 93/45, Ev.803/8196.

Krimyan'ın Eçmiyazin Katogigosluğu'na atanmasından sonra, Osmanlı Ermenilerinin büyük çoğunluğunun manevî lideri olan Eçmiyazin Katogigos ile ruhanî alanda da ilişkilerde bir bozulma meydana gelmişti. Daha önce Eçmiyazin'in Rusların eline geçmesinden sonra bir süreliğine yaşandığı gibi, Eçmiyazinle manevî ilişkilerde bir aksama meydana gelmişti. Mesela, Keremetli Khoren Aşıkyan, İstanbul Patrikliği (1888-1894) sırasında, Eçmiyazin Katogigosu'nun Gregoryan Kiliselerde okunan emirnamesini "ilga" etmişti²⁵. Ancak, kısa bir süre sonra bu ilişkiler yeniden düzelmiştir.

6- Islahat Projesini'nin Osmanlı Devleti'ne Kabul Ettirme Sürecinde Krimyan'ın Çalışmaları ve Etkisi

Osmanlı aleyhine tavrı olan Krimyan'ın Eçmiyazin Katogigosluğu'na tayiniyle beraber Osmanlı Ermenilerinde de bu istikamette faaliyetler ön plana çıkmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti'ndeki en etkili Ermeni mercii olan İstanbul Patrikliği'nde de bu yönde bir değişiklik meydana gelmiş ve İzmirliyan Patrikliğe seçilmişti. İstanbul Ermeni Patrikliği de, İstanbullu Meteoros III. İzmirliyan'ın ilk İstanbul Patrikliği döneminde (1894-1896) Eçmiyazinle ilişkilerin düzeltilerek ıslahat konusunda Eçmiyazin Katogigosu Krimyan ile aynı istikamete faaliyetlere yönelmişti. İzmirliyan, kendisinden önceki patriğin ilga ettiği Eçmiyazin Katogigosluğu'na ait "emirname"yi bu patrikliğe bağlı bütün kiliselerde yeniden okutmaya başlamıştı. Ayrıca, Patrik İzmirliyan, Kumkapı'daki Ermeni Meclisi'nde "Milli Muhtariyeti" izah ederek, cemaatinin şuurlanması ve neler talep etmeleri gerektiğini de anlatmıştı. Şöyle ki; Ermenilerin meskun olduğu vilayetlerdeki işler Ermeniler tarafından seçilmiş milli bir parlamento tarafından görülecek, yeni kanunlar bu parlamento tarafından "tertip ve tanzim" edilerek bunların yürürlüğe konması Osmanlı Hükümetiyle beraber gerçekleştirilecekti²⁶. Bu açıklama, gelecekteki bağımsız Ermenistan'a ilk adım olacak Osmanlı vassalı bir devletin hukuki zeminini oluşturmanın bir ifadesidir.

Katogigos Krimyan, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan Ermeniler lehine bir ıslahat yapılmasını sağlamak amacıyla, Rus İmparatoru ile görüşmek ve Rus yönetiminin Osmanlı hükümetine baskı yapmak için Petersburg'a doğru yola çıkmıştı. 27.12.1894 tarihinden itibaren Tiflis'te

²⁵ Osmanlı'nın Berlin Büyükelçisi Tevfik Paşa'dan Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya 20.1.1895 tarihli tezkeresi; HNA, Endikatör, TS, Karton 87, İç Ev. No: 4 (OBE, 26, İstanbul 1990, s. 180-184).

²⁶ HNA, Endikatör TS, Karton 87, iç ev. No: 4,

olan²⁷ Katogigos Krimyan, bütün Avrupa devletlerine gönderilmek üzere, Osmanlı Ermenileri hakkında bir muhtıra hazırlamaya başlamıştı. Bu muhtıradan Ermeniler hakkında tafsilatlı bilgi verecek ve Rusya hükümetinden binlerce göçmen Ermeni için yardım isteyecekti²⁸.

Daha önce, Londra'daki Ermeni Cemiyetinin, bazı şahısları Eçmiyazın'a göndererek Katogigos Krimyan'ın Osmanlı Ermenileri için Rus İmparatoru nezdinde teşebbüste bulunmasını istedikleri haberlerinin Osmanlı yönetimini telaşlandırdığını görmüştük. Kafkasya'dan da aynı istikamette haberlerin İstanbul'a ulaşmaya başlaması üzerine, Osmanlı yönetimi, bu konuyu Rus hükümetinden sorma ihtiyacını hissetmişti. Şöyle ki; Batum'daki birkaç yüz Ermeni, Eçmiyazın Katogigosu'na başvurarak Türkiye'de yaşayan "Ermeniler lehine Rusya İmparatoru'nun vesayet ve müdahalesine müracaat etmesini talep" etmişlerdi. Kafkasya'da aynı içerikli bir mahzarın dolaştırılmakta olduğu, Osmanlı'nın Batum Başkonsolosluğu'ndan Osmanlı Hariciyesine bildirilmişti. Padişahın iradesi ile Osmanlı'nın Petersburg Büyükelçiliği'ne, Rus hükümeti nezdinde teşebbüste bulunarak, Ermenileri faaliyetlerini boşa çıkarması için icraat yapması bildirilmişti²⁹. Bunun üzerine harekete geçen Osmanlı Büyükelçiliği Rusya Hariciye Nezareti Yardımcısı'na bu konuyu sormuştu. Rus yetkili, "Rus hükümeti'nin Ermenilerin ilkaat ve tafsilatı hakkında kemal-i dikkat ve ciddiyetle icra-yı nezaret etmekte olduklarından", Ermenilerin sözü edilen teşebbüslerini uygun görmediklerini ve "zaten Ermenilerin talep ve ef'alllerine red ile cevap verileceğini evvelce bilmeleri lazım geldiğini" Türk tarafına söylemişti³⁰. Sadarete ulaşan bu bilgi Sadrazam tarafından da II. Abdülhamid'e ulaştırılmıştı³¹.

Rus Hariciye Nezareti yardımcısının bu taahhüdüne rağmen, Batum Başkonsolosluğu'nun elde ettiği bilgiler artırıyordu. Petersburg'a gitmek üzere yola çıkan Katogigos Krimyan'ın bu seyahatine, Ermeni kamuoyunda "bazi maksad-ı siyasiye atf" olduğu Batum Başkonsolosunun 2 Ocak 1895 tarihli "mahrem" telgrafından anlaşılıyordu. Osmanlı

²⁷ Aynı vesika.

²⁸ 22.1.1895 tarihli Daily News'in haberi; HNA, Endikatör: S-111, Karton: 285, iç No: 107, E.No: 12295/50. (OBE, 27, İstanbul 1991, s. 305).

²⁹ Osmanlı Hariciye Nezaretinden Sadarete 1 KE 1310 (13 Aralık 1894) tarihinde yazılan tezkere; Yıldız Sadaret Hususi, Dosya No: 315, Sıra 45, İç No: 3, 1, 2, Ev. No: 2294/3188.

³⁰ Petersburg Osmanlı Büyükelçiliğinden 12 KE 1294 (24 Aralık 1878) tarihinde Hariciye Nezaretine ulaşan telgrafın tercümesi; Yıldız Sadaret Hususi, Dosya No: 315, Sıra No: 45, İç No: 3, 1, 2 Ev No: 2294. (OBE, 24, İstanbul 1989, s. 244).

³¹ Aynı yer.

Hariciyesi'nin bulduğu tedbir ise konunun Petersburg'dan soruşturulması yönündeydi³².

Böyle bir atmosferde, Rus İmparatoru ile görüşmek üzere yoluna devam eden Krimyan, 1895 Haziran sonlarında Moskova yolunda Nikola Merkadi'nde St. Katrin isimli Ermeni kilisesinde dinî bir törene katılarak burada yaptığı konuşmada halet-i ruhiyesini ve Rus Çarı'ndan ne istediğini izah etmişti. Krimyan'ın konuşmasının önemli noktaları şöyledir: "...Ermenilerin hamisi, Hristiyanların hamî-i umumîsi olan Rus İmparatorudur... Malumunuzdur ki, bilumum Ermenilerin Katogigosu olarak..... kendisine tahmil olunan vezâifî ifâya gayri muktedir bir halde bulunduğunu teslim etmek bir Katogigos için elem-i azimdir. Kendi kendime 'Ey Rabbim! Sen benim gibi ihtiyar bir adama bu gün ağır bir yük tahmil ettin, bari sana karşı vazifemi ikmal ettiğime kesb-i kanaat iderek istirahat-ı vicdan ile terk-i hayat idebilmeğim için vazifelerimin ifası hususunda bana muavenetini dirîğ itme' diye münacaat ediyorum. Eçmiyazın'de bulunduğum müddetçe dünyanın her tarafından şu mealde mektup ve telgraflar aldım; "...Ermenilerin düçar olmakda buldukları..zulme... nihayet verilmesi için bilcümle Rusların hâkim-i mutlakı olan İmparator hazretlerine müracaat itmem".... Ben bilcümle Ermenilerin Katogigosu olduğum cihetle bu hizmeti ifa etmek vazifesiyle mükellef idim. Filhakika.. başka yerdekiler Ermenilerin meskun olduğu Osmanlı'nın Doğu Anadolu'daki vilayetlerdeki Hristiyanların kitaline nisbeten hiç mesabesindedir.. Ermenilerin felaket ve sefaletlerine nihayet verilmesi Rusya İmparatoru'ndan istirham edeceğim...."³³. Katogigos Krimyan'ın bu konuşmasında özellikle bütün Ermenilerin ruhanî temsilcisi ve Osmanlı Türkiyesi'ndeki Ermenilerin çok büyük bir zulüm altında olduklarına vurgu yaptığı görülmektedir. Ancak, Krimyan bütün Ermenilerin temsilcisi olmadığı gibi bütün Gregoryan Ermenilerin de temsilcisi değildir. Ayrıca Türkiye'deki Ermenilerin zulüm altında oldukları iddiası da gerçekleri yansıtmamaktadır.

Nihayet, Krimyan, 27 Haziran 1895 günü öğleden sonra özel bir trenle Moskova'ya ulaşmıştı. Katogigosu'un tren istasyonundaki karşılanmasına Rus "Polis Nazırı"nın da aralarında bulunduğu ekserisi Ermenilerden oluşan kalabalık bir grup katılmıştı. Kalabalık tarafından "Geç Eriks" nidalarıyla

³² Osmanlı Hariciyesi'nden Sadarete 22 KE 1310 (3 Ocak 1895) tarihinde yazılan tezkere; HNA, Endikatör MT, Karton No: 764. (OBE, 24, İstanbul 1989, s.302).

³³ Petersburg Osmanlı Sefareti'nden 26 Haziran 1895 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderilen ve 26 Haziran 1895 tarihinde Novosti gazetesinde Krimyan'la ilgili yayınlanan yazının tercümesini ihtiva eden tahriratı; HNA, Endikatör: TS, Karton 67, Ev. no: 138(OBE, 30, İstanbul 1991, s. 363-368).

karşılanan Krimyan, Ermeni Kilisesi'nde bir vaaz vererek "Rusya'da yaşayan Ermenilerin bahtiyar Osmanlı ülkesinde yaşayanların ise zulme düşer olduğunu... ve Rus İmparatoruna dua etmelerini" söylemişti³⁴.

Katogigos Krimyan, Rusya lehine Osmanlı aleyhine yaptığı konuşmalardan sonra Rus İmparatoru tarafından Peterhof Sarayı'nda kabul edilmişti. Ancak, Rus Hariciye Nazırı tarafından yapılan açıklamada, Katogigos'un "sadece kilisesine ait işlerle uğraştığı" belirtilmişti³⁵. Fakat, bu inandırıcı bulunmamıştı. Katogigos Krimyan'ın Rusya Çarı'na müracaat ederek ondan Ermeni meselesine müdahale etmesini istediği³⁶ kanaati hasıl olmuştu. Esasında, Rus Hariciye Nazırı'nın ifadesinin doğru kabul edilmesi gerekir. Çünkü, Rusya Hükümeti için Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler lehine girişim yapması için Krimyan'ın söz söylemesine gerek olmadığı, Rusya'nın temel politikası açısından malumdur. Zaten, Rus yönetimi Krimyan'ın Rus İmparatoru'yla görüşmesinden dokuz ay önce, Doğu Anadolu'daki vilayetlerde Ermeniler lehine ıslahat yapması için, İngiltere ve Fransa'yla birlikte Osmanlı Devleti yöneticilerine müracaat etmişti. Ancak, Krimyan'ın bu müracaatının Osmanlı Devleti'nin ıslahat Projesi'ni kabul etmesinden önce yapıldığına dikkat edilirse, bu seyahatin ıslahat Projesi'nin kabul ve tasdik edilmesi sürecine etkili olduğu veya olmuş olabileceğini kabul etmek gerekir.

29 Ağustos 1894 yılındaki Sasun Ermeni olayları üzerine, İngiltere, Fransa ve Rusya hükümetleri Osmanlı yönetimine Ermeniler lehine ıslahat için müracaat etmişlerdi. Esasında, bu üç devletin İstanbul'daki elçileri, Eçmiyazın Katogigosluğu ile aynı yönde hareket eden Patrik İzmirliyan'ın idaresindeki İstanbul Gregoryan Ermeni Patrikhanesi tarafından verilen esaslara istinaden, Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Diyarbakır ve Harput için bir ıslahat Projesi ve Memorandumu'nu hazırlamışlardı³⁷. 40 maddeden oluşan ve İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından Osmanlı Devleti'ne verilen proje, yapılan görüşme, tartışma ve

baskılar sonunda Osmanlı Hükümeti tarafından da kabul edilerek yürürlüğe konulmuştu³⁸.

11 Mayıs 1895 ıslahat Projesi Ermeniler tarafından bir kurtuluş belgesi ve bağımsızlık için bir adım olarak görülmüştü. ıslahat Projesi'nin gerçekleşmesi için Eçmiyazın Katogigosluğu ile aynı istikamette çalışan İstanbul Patriği İzmirliyan da, kendileri için memnuniyet verici bu olayı Eçmiyazın Katogigosu Krimyan'a müjdelemişti³⁹. Böylece, Osmanlı Devleti üzerinde her zaman baskı yapmaya muktedir olan üç devletin, Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesine müdahale etmeleri için hukuki zeminlerini genişletmeleri sağlanmıştı. Bölgede nüfus kesafeti olmamasına rağmen, bağımsızlığa yaklaştıklarına kanaat getiren Ermeniler de bu isteklerini gerçekleştirmek için engel gördükleri Türklere karşı yeni ve şiddetli bir mücadele dönemine girmişlerdi.

Sonuç

Gregoryan Ermenilerin ilk kutsal merkezi olan Eçmiyazın'ın XVI. yüzyılda kısa bir süreliğine Osmanlı Devleti'nin yönetiminde kalmasından sonra, tabii olan Ermenilerin büyük çoğunluğunun Osmanlı vatandaşı olması ve Osmanlı'nın bir çekim merkezi olması dolayısıyla, Eçmiyazın Katogigosları Osmanlı padişahları tarafından tayin edilmeye başlanmıştı. Ancak, 1828 tarihinde Eçmiyazın dahil, bu bölgenin Rus hakimiyetine geçmesi ve bu Katogigosluğu kendi kontrolleri altına almaları üzerine, Osmanlı-Eçmiyazın ilişkileri bozulmuştu.

Tanzimat döneminde ilişkiler yeniden düzeltilmeye çalışılmasına rağmen, Osmanlı tarafından Rus etkinliği dolayısıyla Eçmiyazın'e tam olarak itimat edememişti. İlişkileri en kötü devresi ise, 1891 yılında Osmanlı yönetiminin tasvip etmediği Krimyan'ın katogigosluğu dönemi olmuştur. Rusların ısrarlı isteğiyle bu tayini kabul eden ve Kudüs'ten Rusya'ya giderken İstanbul'a uğramadan Triyeste üzerinden yolculuğunu yapmasında ısrar eden Osmanlı yönetiminin haklılığı kısa süre sonra ortaya çıkmıştı.

Krimyan'ın Katogigos seçimiyle beraber Rusya, İngiltere ve Rusya'daki Ermeni çevreleri ve onların dostlarında Osmanlı Devleti sınırları dahilinde yaşayan Ermeniler lehine ıslahat yapılması gerektiği yönünde kuvvetli bir hava meydana gelmişti. Fakat, bundan daha da önemlisi Ermenilerin en önemli ruhani merkezi olan Eçmiyazın Katogigosluğu'nun bir "ihtilal" merkezi haline

³⁴ 27 Haziran 1895 tarihli Novosti gazetesinde Krimyanla ilgili telgraf haberini ihtiva eden Petersburg Osmanlı Sefareti'nden gelen tahrirat; HNA, Endikatör: TS, Karton 67, Ev. no: 140(OBE, 30, İstanbul 1991, s. 371-372).

³⁵ Hariciye Nazırı tarafından 26 Zilhicce 1312 (20 Haziran 1895) tarihinde Sadarete yazılan ve Petersburg Sefareti'nden 15 Zilhicce 1312 (9 Haziran 1895) tarihli telgrafın tercümesini ihtiva eden tahrirat; HNA, Endikatör: MT, Karton 777, iç no: (22 Z 1312) (16 Haziran 1895) (OBE, 30, İstanbul 1991, s. 229).

³⁶ Ali Karaca, "Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*(İstanbul Üniversitesi, 24-25 Mayıs 2001), İstanbul 2001, s. 115.

³⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 294-295.

³⁸ Ali Karaca, *agm*, s. 116-122.

³⁹ Uras, *a.g.e.*, 334.

gelmesiydi. Burada, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler lehine bir savaş başlatmak üzere silahlı gruplar hazırlanmaya başlanmış, silahları için paralar toplanmış ve fedailere her türlü yardımlar yapılmaya başlanmıştı. Anadolu'da ortaya çıkan pek çok Ermeni olayında mutlaka Eçmiyazın bağlantısı bulunmaya başlanmış, Krimyan Ermeni din adamlarını da harekete geçirmek için özel gayret sarf etmişti

Ruhanî önderliğini kullanarak başta İstanbul Gregoryan Ermeni Patrikhanesi'ni kendisiyle aynı istikamette hareket ettirmeye çalışan Krimyan, 1894 yılına kadar bunda başarılı olamadığı gibi, dinî törenlerde adı da anılmamaya başlanmıştı. Ancak, 1894'te Meteus İzmirliyan'ın İstanbul Patrikliği'ne atanmasıyla, Krimyan'ın manevi pederliği yeniden inşa edilip, adı kiliselerdeki törenlerde anılmaya başlanmıştı. Böylece, en önemli iki Ermeni kurumu aynı istikamette çalışmaya başlamıştı. Bunların birlikteliği Osmanlı yöneticilerine Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine ıslahat yapmayı kabul ettirilmesinde önemli rol oynamıştı.

İran, Romanya ve Bulgaristan gibi ülkelerdeki Ermenileri de örgütlemeye çalışan Krimyan, Avrupalı büyük devletler nezdinde Ermenilere yardım etmeleri için diplomatik girişimler yapmıştı. Bunlardan en önemlisi Ermenilerin hamisi olarak gördüğü Rus İmparatoru ile görüşmek için Petersburg'a planladığı gezisiydi. Büyük umutlarla gerçekleştirilen ve Moskova'da Rus İmparatoru'yla görüşen Krimyan'ın bu seyahati, dinî ve insanî boyutlu değil, esasında Anadolu'daki Ermenilere gelecekteki devletlerini kurlmaları için zemin hazırlamaya yönelik siyasi bir seyahattir. Osmanlı Hükümeti'nin ıslahat Projesi'ni kabul etmeden önce gerçekleşmesi dikkate alınırca bu gezinin etkili olduğunu kabul etmek veya bunun Rus-Fransız-İngiliz politikaları ile örtüştüğünü söylemek yerinde olacaktır.

Ruslar lehine Osmanlı aleyhine din adamlığını aşan bir tarzda hareket eden Krimyan, 1896 yılından itibaren Ruslardan beklemediği bir darbe ile sarsılacaktır. Çünkü Rusya, kendi topraklarındaki Ermeni okullarının dillerini Rusça'ya çevirmeye başlamış, kiliselerdeki ayinlerin dilini bile Rusça'ya çevrilmesini emretmişti. Türklerin hiçbir zaman yapmadıkları bu icraat karşısında zor durum kalan Krimyan, Katogigosluk merkezini de İstanbul'a taşımaya kalkmış ve bunu Osmanlı yöneticilerine teklif etmişti. Fakat Osmanlı yönetimi bunu kabul etmemişti⁴⁰.

ABSTRACT

The Church of Gregorian Armenians' first spiritual centre was Etchmiadzin. After Ottoman conquered the Etchmiadzin, in 1585, catholicos, head of Etchmiadzin Church, was appointed by Ottoman Sultans until Russian occupation of Etchmiadzin in 1828. Russian government reorganised Etchmiadzin Church and completely controlled it. In that case Ottoman Government did not trust Etchmiadzin. During the Tanzimat Period Ottoman-Etchmiadzin relationship was restored. But, after Hrimian who Ottoman rulers did not want him, was elected catholicos of Etchmiadzin in 1891, Ottoman-Etchmiadzin relationship spoiled. Because, according to the Ottoman documents, Hrimian attitude was not good towards to Ottoman State. Armenian events in the Ottoman country was connected with Hrimian and Etchmiadzin. Hrimian also organised Armenian in Iran, Romania and Bulgaria. Hrimian made good relation with that days supper states, United Kingdom, France and Russia. More than this, he applied to them to press on Ottoman State for reformation of Turkey's Armenian in eastern Anatolia. Finally, Ottoman Government accepted to make a reform for Armenian. But very short time latter, Russian Government begun to press Armenian to change their language and to accept Russian language even for their religious ceremony.

⁴⁰ Rusların Eçmiyazın Katogigoslugu'na ve Kafkasya'da bulunan her türlü Ermeni okuluna karşı yapılan baskıları ve Ermenilerin bu olay karşısında vermiş olduğu mücadeleler için bk., Hayrullah Cengiz, "Rusya'nın 1895-1905 Yılları Arasında Kafkasya Ermenileri Politikası - Ermenileri Ruslaştırma Çabaları-", *Kafkas Araştırmaları*, IV, İstanbul 1998, s. 175-194.